

ԱՆԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ե .

Լ'ննի, Լ'իլի, Պի-դե-Ֆաբիլիայ-ոյն,
Լ'սենոֆոնի, Սիստիասայ, Լ'սիստոֆիլի
սպորաֆոր-էի-նի-եր :

ԱՆԻՔԵ ԴՈՆԱՑԻՔ շատ կանուխ սկը-
սեր էին ծովով երկայն ճամբորդու-
թիւններ ընել . ասանց մէջ ամենէն ա-
նուանի եղածներն են Լ'ննոն և Լ'միլիոն
նաւապետաց Լ'փրիկէի և Լ'լուպայի ա-
փանցը վրայ ըրած ճամբորդութիւննե-
րը, որ Հերոդոտոսի բոլորովին անծա-
նօթ են, թէպէտ և ինչպէս կ'երեւայ
իրմէ շատ առաջ եղած են :

Լ'ննոն Վարքեդոնի ծերակուտին հրա-
մանաւը դէպ 'ի Լ'փրիկէի արեւմտեան
կողմը ճամբայ ելաւ ան տեղուանքը քա-
նի մը գաղթականներ հաստատելու հա-
մար : Լ'թօթանասուն մեծ նաւով, և արք
ու կանայք իրէք հազար հոգով, Հե-
րակեան արձաններէն դէպ 'ի արեւ-
մուտք երկու օր ճամբայ ընելէն վերջը
ընդարձակ ծովեզերքի մը դիմաց խա-
րխիս նետեց, Տիմիատերիոն անունով
քաղաք մը շինեց ու հոն գաղթական մը
հաստատեց : Լ'նիկէ ճամբայ ընկաւ դէպ
'ի արեւմուտք ու Սոլոյէ հրուանդանը
հասաւ որ խիտ անասուններով ծածկուած
էր, հոն ալ ելաւ ու ծովեզերքը մէկմէ-
կու մօտ ուրիշ հինգ քաղաքներ ալ շի-
նեց : Լ'նիկէ դէպ 'ի հարաւ դարձաւ ու
վերջապէս հասաւ Լ'իսոսոս գետը որ Լ'ի-
բիայէն կ'ինջնար և եզերքները միայն
քանի մը թափառական հովիւներ կայ-
ին : Լ'քրկրին դէպ 'ի խորերը լեռնե-
րու մէջ վայրենի սև մարդիկ կը բնա-
կէին : Վարքեդոնացիք այս հովիւնե-
րէն մէկ քանին իբրև իրենց ճամբայ
ցրցընող մէկ տեղ առին ու դէպ 'ի հա-
րաւային կողմը ծովեզերքէն ճամբանին
առաջ տարին : Լ'յս ճամբորդութեանը
մէջ ամենէն երևելի բանը Վրետէ գետն
եղաւ, որուն մէջ մտան ու մեծամեծ
կղզիներ գտան : Վետեզերքը վայրենի

սևեր կը բնակէին, գազաններու մոր-
թեր հագած որոնք շատ նեղութիւն
տուին ճամբորդներուն ու քարերով նե-
տերով արդիւեցին զանոնք որ առաջ չը-
գան : Տասուերկու օր ճամբայ ընելէն
վերջը լեռնոտ ու ծաղկաւէտ տեղ մը
հասան, որուն բնակիչները սևեր էին
բայց վախկոտուէ օտարականները տե-
սածնուն պէս ձգեցին փախան, լեզու-
նին ալ տարրերէր բոլորովին իրենց ճամ-
բայ ցուցընող հովիւներուն լեզուէն :
Լ'նիկէ ալ եօթը օր ճամբայ ըրին ու մեծ
ծոց մը հասան զոր արեւելէն ծայր ա-
նուանեցին : Լ'յս ծոցին մէջ կղզի մը
եւան հանգչելու համար : Բոլոր օրը
հանգիստ անցուցին, բայց գիշերը շատ
անսովոր ու կարգէ դուրս բաներ տե-
սան . լեռներուն վրայ սկսան կրակներ
երևալ, երաժշտութեանց ու երգելու
ձայներ լսուեցան : Ճամբորդները այս
բաներէն սարսափած մէկէն նաւերնին
մտան ու ճամբայ ելան : Բայց դեռ
կրակի սիւները կ'երևային ու գիշե-
րուան մթութիւնը կը խափանէին, ծո-
վեզերքն ալ այնպէս տաք էր որ անկա-
րելի էր ցամաքը ելլալ : Լ'նիկէ ութը օր
դէպ 'ի հարաւ երթալով ուրիշ ծոց
մ'ալ տեսան՝ որուն հարաւային ծայրը
սին : Լ'յս ծոցին մէջ կղզի մը կար լծով
և լծին մէջն ալ ուրիշ կղզի մը . այս
կղզիին մէջ լեցուն օրանկութանկներ
կային որոնցմէ ոմանք փախան . իսկ ո-
մանք ալ բլուրներու ետեւ պահուրտած
սկսան ճամբորդներուն վրայ քարեր նե-
տել, բայց Վարքեդոնացիք ամէն ար-
գելքներու յաղթեցին մտան կղզին ու
անոնցմէ իրէք մը բռնեցին, անոնք ի-
րենց կապանքը փրցուցին ու այնպէս
կատաղութեամբ սկսան կռուրտիլ ու
զմարդիկը վիրաւորել որ հարկ եղաւ
զանոնք սպաննել : Ճամբորդներուն պա-
շարը հոս լմրննալով ալ ճամբանին չի
կրցան շարունակել :

Լ'յս Լ'ննոնի ճամբորդութեւնը սլար-
գութիւնը շատ ճշմարտութեան նշան-
ներ կու տայ, և անկէ կ'իմացուի թէ
վայրենեաց մէջ ինչպէս սովորութիւն-
ները անփոփոխ կը մնան . վասն զի ինչ-

պէս քսանըհինգ դար առաջ, հիմայ ալ բոլոր օրուան լուծիւնը, գիշերուան լոյսը ու երաժշտութեանց ձայնը նոյն պէս է Միլիկէի ծովեզերքները: Եւ ճամբորդութեան մանր պարագաները խիստ անկատար կերպով պատմուած ըլլալով, անկարելի է իմանալը թէ մինչև ուր գնացեր են: Եւ սե վայրենիներէն, ու մեծ գետերէն կը տեսնուի որ իրենց ճամբորդութեւ վերջին ծայրը Սինեկամպիան եղած պիտի ըլլայ. թէպէտ ոմանք մինչև Սուինէա գացին կ'ըսեն, ոմանք ալ թէ հազիւ Գլախոնոն, այսինքն Սարոքի հարաւային սահմանները հասան:

Երբոր Մնոն հարաւային դին Միլիկէի ափունքը կը զննէր, Իմիկոն հակառակ ճամբով ուրիշ երկիրներ քննելու հետ էր, բայց դժբաղդութեամբ ասոր ճամբորդութեանը հազիւ մէկ քանի անծանօթ պարագաները մնացեր են հիմայ: Սպանիոյ ափանցը վրայ Սարոքեանց ազգը գտաւ և ասոնց անուշտիլը կոչուեցան իրենց բնակութեան մօտակայ հրուանդանը, ծոցը, և քանի մը մանր կղզիները որոնցմէ աղէկ անագ կ'ելլար: Ստորումեանք չարքաւ ու ճարտար մարդիկ էին, որով կ'երևայ թէ Սարքեզմնացոց երթալէն շատ առաջ այս ազգին մէջ անագի վաճառականութիւնը մտած էր: Իմիկոն իր ճանապարհորդութեանը մէջ Բրիտանեան կղզեաց վրայ ալ կը խօսի ու կ'անուանէ զանոնք, Լէֆոն, Սթապան կղզի և Լաֆոնոն որ է Իսլանտան որ արեւմտեան կղզի ըսել է, Լաֆոն կամ Լաֆոնոն կեղտաց լեզուով նոյն բանը կը նշանակէ:

Սկիւլաքս կարիացին, որ հերոդոտոսէն քիչ մը վերջը ծագկեցաւ, առաջինը եղաւ որ Սարքեզմնացոց այս ճամբորդութիւնը հունաց իմացուց:

Իր գրուածոցը մնացած կտորներն են Սև ծովուն, Սիլերկրական ծովուն և Միլիկէի արեւմտեան եզերացը վրայ ըրած ստորագրութիւնները: Հունաց մէջ հռովմայ վրայ առաջին յիշատակութիւն ընողն ալ ինքն է: Հերոդոտոսէն շատ աւելի ընդարձակ տեղե-

կութիւններ կու տայ Սիլերկրականին արեւմտեան եզերացը վրայօք. ուրիշ յիշած քաղաքներուն մէջ կը գտնուինաւ Սափիւս որ է հիմակուն Սարսիլիան, որ ան Ժամանակներէն իրեն վաճառաշաթութեանն ու հարստութեան համբաւը բոլոր արեւելք ալ սկսեր էր տարածուիլ: Սարսիլիացիք յոյն դաղթականներ էին ինքզինքնին վաճառականութեան տուած, որ ալ աւելի ծագկելու փափաքով շուտով Սարքեզմնացոց գտած տեղեացը վրայ ծանօթացան ու իրենք ալ նորանոր երկիրներ գտնալու ետեւէ եղան: Պիլգէա մարսիլեացին իր կտրձութեամբը ու ուսումնական տեղեկութիւններովը անծանօթ ծովերուն մէջ վաճառականութեան նոր ճամբաներ բացաւ և մինչև ան ատեն աշխարհագրական ծանօթութիւնները ստուգեց ու աւելցուց: Պիլգէա Սպանիոյ ու Գաղղիոյ արեւմտեան եզերքներէն անցնելով մեծ Բրիտանիա կղզին հասաւ զոր երկրցիք իրենց լեզուովը Լապիոն կամ Լաֆիոն կ'անուանէին որ է Ղերտակ երկիր: Երևայ թէ Պիլգէա ասիէ կղզոյն հարաւային արեւելեան եզերքները պտտած պիտի ըլլայ՝ որ այն կողմերուն ընդարձակութիւնը տեսնալով կղզւոյն շրջապատը 40,000 ասպարէզի կը հասցնէ: Իսլանտայի վրայ ամենեւին յիշատակութիւն մը չունէր, հապա Բրիտանիոյ եզերքէն դէպ ի հիւսիս վեց օրուան մէջ (մոտէ հասանք, որ յաւիտեական ձիւներով պատած անբնակ կղզի մ'է, կ'ըսէ: Եւս (մոտէ կղզւոյն դրիցը վրայ շատ զանազան կարծիքներ կան աշխարհագրաց մէջ. ոմանք Լաթթանտութեան կղզին կարծեցին, ուր մինչև հիմայ (մէյլանտ անունով նեղուց մը կայ, որ հին ատենը (միլանտ կ'ըսուէր. ու մանք ալ Սորվեիան կարծեցին, որուն մէկ մասը (մէլեմար կամ Տիլեմար կ'ըսուէ, զոր Իսլանտացիք (միլեմար կ'անուանեն: Բայց ինչպէս որ բազմաց կարծիքն է, (միլեմար բառը Սկանտինաւաց լեզուովն Սթըլին ըսել է. թէպէտ և ճանապարհորդք անկէ անդին ալ նոր

նոր երկիրներ գտնելով անուներ անոնց վրայ առաջ տարին ինչպէս թէ անոնք ըլլային երկրիս վերջին ծայրը : Բայ մտքով բանաստեղծք ալ երկրիս կամ ծովուն ծանուցեալ ծայրը կ'անուանեն՝ Սերջին (Ժողով) : Բայ մտքով կ'երևի խորենացւոյն ըսածն ալ թէ (Ժողով) կայրը մեր Սարաղդատ թագաւորը աքսորեց՝ Սիւլիս կղզի Սիւլիանու :

Պիւթէա վարպետ ծովապետութեանէ զատ աղէկ ուսումնական ու դիտող ալ էր : Իր հայրենի քաղաքին լայնութիւնը այնպիսի ճշգրութեամբ հաստատեց որ մինչև հիմա ալ պահուած է : Իմացաւ թէ ծովուն տեղատութեանց պատճառը լուսինն է , բայց թէ ինչ պատճառներով իրեն այս կարծիքը կը հաստատէր չի գիտցուիր : Դժբաղդութեամբ այս երևելի մարդուս զրուածքներէն քիչ բան մնացած է մինչև հիմայ , որոնցմէ շատ հետաքրքրական և լոյս տուող տեղեկութիւններ կրնային գտնուիլ :

Պիւթէայի ժամանակակից էր նաև Քսենոփոն որ Քրիստոսէ 400 տարի առաջ ծաղկեցաւ , որ թէպէտ նոր նոր երկիրներ չգտաւ , բայց եղածներուն վրայ շատ ընդարձակ տեղեկութիւններ տուաւ : Կունաքսայէն (Յունաց բիւրովը ետ դառնալու ժամանակ շատ անծանօթ ու վայրենի ժողովրդոց մէջէն անցաւ , որոնց մէջ նշանաւոր էին Հայոց դրացի Կորդուք կամ Կորդուացիք , որ իրենց լեռներուն մէջ պահուած շատ նեղութիւն հասուցին Յունաց , որուն վրայ չենք ուզեր հոս խօսիլ . բայց Յոյնք նեղութեանց յաղթելով հասան Տրապիզոն ու անկէ վերջն ալ ծովեզերեայ բնակիչներէն նեղելով ու հետերնին կռուրտելով և տեղ տեղ ալ ասպատակելով վերջապէս հասան Յունաստան :

Կտեսիաս Քսենոփոնի ժամանակակիցը Պարսից ծառայութեանը մէջ մտաւ և անոնց ձեռքովը Հնդկաստան դնաց պտրտեցաւ , շատ բան տեսաւ ըսեց ու նկարագրեց . բայց իրեն պատմած բաները Հնդկաց առասպելներով

խառն ըլլալով ստոյգ պատմութիւններն ալ այն առասպելներուն մէջ կորսուեր են : Պուլանի բնակչացը համար կ'ըսէ , թէ սե են , շան ըղունգն և պոչ ունին , որ գուցէ ծաղրածութեան համար զրուցած ըլլայ . և թէ՛ միտը առեալ մէջ կը չորցնեն ու այնպէս կ'ուտեն . ամենեւին չեն լուացուիր հապաբոլոր մարմիննին երբեմն երբեմն ձէլով կ'օծեն : Բայ սովորութիւնը մինչև հիմա Կիպրի երկիրը կայ , բայց օծուելու համար ձէլի տեղ կարագ կը գործածեն : Կտեսիասայ պատմած հրաշալի բաներէն մէկն ալ Սիդէ կամ Սիդէ աղբիւրն էր , որուն կաթիւները զուտ ոսկիէ էին և զուտ երկաթէ լեռնէ մը կը բղկէր : Բայն աղբիւրին երկաթէ համբարանոցը , կ'ըսէ , որուն մէջ ոսկիէ ջուրը ամփոփուած էր աւելի շատ յարգունէր քան թէ նոյն ինքն ոսկին , վասն զի այն երկաթէն սուր մը շինուէր ու գետինը տնկուէր՝ զօրութիւն կը ստանար կայծակներուն զարնուածքին դէմ : Բայ խօսքերէս ոմանք կարծեցին թէ շանթարգելը Պարսիկը գտած ըլլան : Կտեսիաս մասնաւոր կերպով կապիկներու , թուլթալներու և Հնդկաց կերպասեղէններուն վրայ տեղեկութիւններ կուտայ : Կիտելու բան մ'ալ այն է որ , որդան կարմիրի և Լաքայի որդերուն վրայ քիչ մը տեղեկութիւն ունէր , բայց երկուքին յատկութիւնները մէկմէկու հետ կը խառնէր . վասն զի որդի մը համար կ'ըսէ որ ծառերուն վրայ ելլող աճաբի մէջ կ'ապրի և ծիրանեգոյն ներկ մ'ալ ունի , որոնցմով Պարսկաստանի զրկուած շաւերը կը ներկէին :

Քսենոփոնի Յունաց բիւրին դարձին գեղեցիկ պատմութիւնը և իրեն ժամանակակից Կապոկրատայ զրուածները , որ Պիւթաց երկիրը , Կորքիս , Փոքր Բսիան և նաև Լաքապոս կը մայից փոփոխութիւնը դիտելու համար պտրտեցաւ , բնութեան գաղտնեացը և մարդկային ընկերութեան զանազան տեղումնք ունեցած տարբերութեանը վրայ շատ ընդարձակ տեղեկութիւններ կու տան : Եփորոս կուսմանային , որ

Վրիստոտէ 350 տարի առաջ ծաղկեցաւ, առաջինը եղաւ որ մարդկութիւնը ստորիճանաւ զանազան ազնուական և հասարակ ցեղեր բաժնեց: Իրեն ըսածին նայելով՝ Յոյք երկրիս մէջ տեղը կը բնակէին, և իրենց չորս կողմը բաժնուած էին կարգաւ հնգիկք, Եթովպացիք, Կեղտք, և Սկիւթացիք: Եթովպոսի այս կարծիքը որով իր հայրենիքը երկրիս մէջ տեղը կը սեպէ՝ ուրիշ ազգաց մէջ ալ կայ, որոնց հնագոյն աշխարհագիրներն ալ իրենց հայրենիքը երկրիս մակերևութին կեդրոնին վրայ կը սեպեն:

Բայց այս աշխարհագրական գիտութեան յառաջագիմութիւնը ասանկ անստոյգ գրութիւններով չէր լըմընար: հերոդոտոսի, Սկիւլաքսի, Խալսիկրատայ, Պիւդէայի գիւտերը ու դիտողութիւնները այնպիսի նշանաւոր մտածողէ մը քննուեցան՝ որուն կարծես թէ բնութիւնը իրաւունք մը տուեր էր դրութիւններ հաստատելու: Բայս անձս էր Վրիստոտէլ, այն կարգէ դուրս մարդիկներէն մէկը՝ որուն հանձարին ընդարձակութիւնը ու զօրութիւնը աւելի ճարտարագործ ու հնարող պէտք է սեպուի գիտութեան գեղեցիկ տաճարին մէջ քան թէ շինող:

Վրիստոտէլ շատ ընդարձակ աշխարհագրական տեղեկութիւններ ունէր: Երկիրս 400,000 ասպարէզ շրջապատ ունի՝ կ'ըսէ. իրեն ըսած ասպարէզին չափը չգիտնալով չէնք կրնար որոշ բան մը ըսել թուոյն վրայօք: Ինքը երկիրս գնտաձև գնելով, Վոլումպոսէն տասնըութը դար առաջ Մոլանտեան ովկիանոսին մէջէն ամբողջ անցնելը մտօք հնարեր էր, վասն զի կ'ըսէ որ Սպանիոյ արևմտեան եզերքները հնդկաստանի արևելեան եզերքներէն շատ հեռու պիտի չըլլան: Բայս մնածութիւնը իրենն էր բոլորովին և այս բանիս մէջ ունեցած սխալներն ալ իր դարուն սխալներն էին: Բայ իրեն ստորագրութեանը՝ երկրիս չորս սահմաններն էին արևմուտքէն Կեղտեան ծոցը, արևելքէն հնդկաց ծոցը, հիւսիսէն Սիփիան լեռ

ները, հարաւէն Կրեմետէ գետը. որ Կեղտոսին աղբիւրներէն բաժնուելով, կ'ըսէ, դէպ'ի արևմուտք Սկիանոսը կը թափի: Բայս գետս ինչպէս որ կ'երևայ Սենեկալ գետը պիտի ըլլայ: Վրիստոտէլ Եւրոպայի հիւսիսային կողմին վրայ քիչ տեղեկութիւն ունէր, ի վերայ այսր ամենայնի առաջին ինքը եղաւ Երկինեան լեռանց գօտիները յիշատակողը, որ ինչպէս կ'երևայ Պոհեմիայի հիւսիսային կողմի գօտիները պիտի ըլլան: Եր յիշէ նաև Եւրպիոն և Եոնէս, և առաջինը ինքն է որ երկուքը մէկտեղ Վրիստոտէան կղզիք կ'անուանէ. որոնց համար կ'ըսէ, որ մեծութեան կողմանէ Տաբուպանա և Ֆէպոլ կղզիներուն մեծութեանը չի հասնիր: Բայս ստորագրութեանէն կ'երևնայ մէկէն որ Տաբուպանա որ է Սատակասկար կղզին և Ֆէպոլ որ է, ըստ կարծեաց բազմաց, Սէյլան կղզին՝ իրեն շատ ծանօթ էին:

Վրիստոտէլ շատ աշակերտներ ունեցաւ որոնք աշխարհագրական ուսմանց վրայ շատ գրուածքներ ունին, որոնց մէջ Տիկէարքոս և Եփեփրաստ ամենէն երևելիներն են: Վրիստոտէլ մասնաւոր պատիւ մ'ալ ունեցաւ Բիոյ աշխարհակալին դաստիարակ ըլլալու: Վիւցազունն Բլէքսանդր ալ իր բարակամիտ վարպետին ջանիցը արժանի աշակերտ եղաւ: Բլէքսանդրի աշխարհակալութիւնը աշխարհագրական ուսմանը շատ մեծ փոփոխութիւն տուաւ քան թէ բոլոր հին պատմութեան մէջ յիշուած ուրիշ զանազան քննութիւնները ու գիպուածները, անոր համար կ'արժէ որ յաջորդ հատուածին մէջ այն փոփոխութեանցը վրայ խօսինք: